

Laveren tussen loyaal en formalistisch¹

HANS RENDERS

Het komt in Nederland maar zelden voor dat van één persoon twee of meer biografieën geschreven worden en het mag helemaal bijzonder heten als twee levensbeschrijvingen van een relatief onbekende figuur vlak na elkaar verschijnen. Die uitzonderlijke omstandigheid doet zich nu voor rondom Hans Max Hirschfeld (1899-1961), tijdens de Tweede Wereldoorlog de secretaris-generaal van het ministerie van Handel en Nijverheid.

Hans Max Hirschfeld (Bron: Collectie Spaarnestad Photo/Vereenigde Fotobureaux)

In 2004 publiceerde de econoom Arie van der Zwan een biografie van Hirschfeld² die bijna uitsluitend draaide om de vraag: hoe moeten we het gedrag van Hirschfeld tijdens de bezettingsjaren beoordelen? Drie jaar later is

¹ Naar aanleiding van Meindert Fennema en John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam: Bert Bakker, 2007, 413 blz., €39,95, ISBN 978 90 351 3139 2).

² Arie van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht. Biografie* (Amsterdam 2004).

nu de politicoloog Meindert Fennema met een tweede biografie van Hirschfeld op de proppen gekomen.

Onvermijdelijk reageert de schrijver van een tweede biografie van een persoon op de eerste biografie en de lezer die dat eerste boek gelezen heeft, zal dat ook doen. Toch is de biografie van Fennema niet geschreven als reactie op de publicatie van Van der Zwan. Al in het begin van de jaren tachtig was Fennema's promovendus John Rhijnsburger bezig materiaal te verzamelen voor een studie waarin de betekenis van Hirschfeld voor de wederopbouw van Nederland centraal stond. Rhijnsburger verzamelde een indrukwekkende hoeveelheid archiefmateriaal, waaronder ook biografica. Door omstandigheden op het persoonlijke vlak kwam Rhijnsburger er niet aan toe zijn onderzoek tot een boek om te werken. Kort voor zijn dood in 1999 vroeg hij aan Fennema of die dat karwei wilde klaren.³ Het bijna tegelijkertijd verschijnen van deze twee biografieën van Hirschfeld is daarom een toevalligheid.

Ik zal verder in deze bijdrage, die immers als doel heeft de biografische kwaliteiten van Fennema's boek over het voetlicht te brengen, niet doorlopend de vergelijking met Van der Zwan maken.

Hans Max Hirschfeld speelt in de marge van de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog een rol omdat hij een dilemma vertegenwoordigt dat al vele pennen in beweging heeft gezet: moest een Nederlandse ambtenaar loyaal aan zijn werk zijn of aan de bezetter. Met andere woorden: welke verantwoordelijkheden kon een ambtenaar voor zijn rekening nemen en hoe ver kon hij gaan in zijn samenwerking met de nieuwe machthebbers. Ambtenaren waren gericht op het beschermen van de Nederlandse bevolking en daartoe moest het maatschappelijk leven zoveel mogelijk intact blijven. Concrete richtlijnen waren er niet en ook al zouden die er geweest zijn, het maakte voor de beoordeling (achteraf) van zijn activiteiten natuurlijk wel wat uit hoe hoog of laag een ambtenaar in de hiërarchie zat. In algemene zin volgde het Nederlandse ambtenarenapparaat de door de regering in 1937 uitgevaardigde *Aanwijzingen betreffende houding aan te nemen door de bestuursorganen van het rijk [...] in geval van een vijandelijke inval*. Omdat Hirschfeld in de loop van de naoorlogse jaren zo'n beetje als boegbeeld van ambtelijke collaboratie fungeerde, is de rest van zijn arbeidzame leven na de oorlog door historici veronachtzaamd. En hoewel Fennema eveneens de oorlog en de opmaat daarvoor als belangrijkste in het leven van Hirschfeld presenteert, heeft hij ook de periode daarvoor en daarna volwaardige aandacht gegeven.

Hirschfeld emigreerde als kind met zijn familie in 1899 vanuit het Duitse Bremen naar Rotterdam. Vader Hirschfeld opende daar een boekingskantoor voor trans-Atlantische reizen van de Cunard Line en de White Star Line. Hans Hirschfeld was vier maanden voor deze emigratie geboren maar toch werd hij in Nederland in een expliciet Duitse omgeving opgevoed. Al was het alleen maar omdat thuis consequent zijn moedertaal werd gesproken. Hij studeerde aan de Rotterdamse Handelshogeschool. Daar leerde hij over de grote economische denkers, maar de eigennijze Claude-Henri de Saint-Simon

³ Zie Meindert Fennema, 'Monument voor een gestorven jongen. De sociogenese van een Hirschfeldbiografie', *Biografie Bulletin* (2007) 82-86.

(1760-1825) trok zijn bijzondere aandacht. Deze hervormingsdenker uit de Franse Revolutie maakte indruk op Hirschfeld met zijn meritocratisch maatschappijmodel waarin financieringsmaatschappijen grote infrastructurele projecten tot stand moesten brengen. Door een strakke maatschappelijke organisatie zouden financiers verlost kunnen worden hun geld te steken in projecten die te groot waren voor het particuliere bedrijfsleven. Uit de koker van Saint-Simon is bijvoorbeeld het Panamakanaal ontstaan.

Hans Hirschfeld was, in de woorden van zijn biograaf, in bijna alles het tegendeel van de door hem zo bewonderde Saint-Simon. De flamboyante Franse graaf leek inderdaad weinig op de stille migrantenzoon die in 1931 tot directeur-generaal van Handel en Nijverheid werd benoemd. Maar net als Saint-Simon droomde Hirschfeld vanaf jonge leeftijd over belangrijke zaken als de inrichting van de maatschappij. Zijn vader was al tijdens de Eerste Wereldoorlog bezorgd over de Jodenvervolging waar de familie vanuit Oost-Europa vage berichten over hoorde. Zijn zoon voelde zich niet Joods en had geen enkele belangstelling voor het Joodse vraagstuk. Hij dacht eerder na over visionaire economische modellen. Hirschfeld was geen econoom, zoals bijvoorbeeld de Oostenrijkse Joseph Schumpeter, die alle heil van een ideale samenleving verwachtte van de ondernemer als stuwende kracht. Hirschfeld zag, zo maakt Fennema duidelijk, de toekomstige maatschappij eerder als een bijenkorf waar iedereen naar vermogen bijdroeg aan de maatschappelijke productie en waar men verlost was van de nutteloze 'hommels' die in de feodale wereld de dienst uitmaakten.

Daarom ook was Hirschfeld voor het algemeen kiesrecht, maar dan alleen om de beste talenten te kunnen selecteren voor bestuurlijke posten. Net als Saint-Simon zag Hirschfeld een grote taak weggelegd voor vooruitziende bankiers die met steun van de staat grote projecten zouden uitvoeren. Die opvatting kwam hem als directeur-generaal goed van pas, maar Fennema toont overtuigend aan dat Hirschfeld deze ideeën al lang voor zijn ambtelijke carrière koesterde. Al in Hirschfelds proefschrift en in zijn artikelen die hij voor de katholieke krant *De Maasbode* schreef, zat Saint-Simon stevig verankerd.

Hirschfeld promoveerde in 1922, trad kort daarna in dienst van de Amsterdamse vestiging van Robaver, maar al snel kwam deze bank in problemen en doekte de onderzoeksafdeling (waar Hirschfeld werkte) op. Van 1925 tot 1931 zien we Hirschfeld terug als bankier bij de Javasche Bank in Batavia. De biograaf beschrijft de reis daarnaartoe, de mensen die hij ontmoette en de tussenstop in de haven van Port Said. Daar stond hij oog in oog met (het standbeeld van) Ferdinand de Lesseps, de tomeloos energieke man die er uiteindelijk voor had gezorgd dat het Suezkanaal werd gegraven. De Lesseps wist dat voor elkaar te krijgen door op een geniale wijze gebruik te maken van de publieke opinie. Saillant detail is dat Hirschfeld hem juist om het bespelen van de publieke opinie bewonderde terwijl hij er zelf in zijn verdere leven blijk van gaf die kwaliteit te ontberen.

Aan zijn reisgenoten op de boot naar Batavia legde Hirschfeld uit hoe belangrijk D.G. van Beuningen voor de Rotterdamse haven was geweest door 'bunkerschepen' in te voeren die de 'slavenarbeid' van arbeiders voortaan overbodig maakte. De vakbonden dachten daar anders over want nieuwe

vindingen die het laden en lossen van schepen vergemakkelijkten kosten ook arbeidsplaatsen, maar Hirschfeld was ervan overtuigd dat het kapitalisme de arbeiders van hun ketenen zou bevrijden en niet het socialisme.

Hirschfeld was een steile, enigszins wereldvreemde man. Hij werkte hard en verloor weinig tijd aan nutteloze tijdbesteding. 'Hij haatte alle vormen van lichaamsbeweging.' Het heeft er alle schijn van dat Hirschfeld weinig energie verloor aan wat we een privé-leven zouden kunnen noemen. Hij is altijd ongehuwd gebleven, liefdesrelaties met vrouwen of met mannen zijn niet bekend en trouwens ook onwaarschijnlijk. Hij woonde met zijn zus, behalve dat hij op haar gesteld was, nam dat samenwonen hem ook de gebruikelijke huishoudelijke besommeringen uit handen. Hirschfeld, ook al zegt Fennema het niet met zoveel woorden, was een eenzame man die de kunst van het genieten niet meester was. Goed, hij bezocht in Indië wel eens de sociëteit, maar dat hij van lekker eten hield, naar de bioscoop ging of een groot lezer was, ligt niet voor de hand. Fennema schrijft er in ieder geval niets over.

In Batavia was hij de tweede man op de bank en hij boekte zoveel succes in zijn werk omdat hij nauwkeurig balanceerde op het smalle reepje tussen de ethici en de conservatieven in de kolonie. Hij concentreerde zich op 'zuiver economische posities'. En hier liet hij ook zien wat het betekende om een aanhanger van Saint-Simon te zijn. Hij pleitte voor het verlenen van microkredieten aan kleine bedrijven op een gezonde economische grondslag, maar wel met overheidssturing. De overheid moest in de visie van Hirschfeld terughoudend zijn, maar als de burger economische activiteit ontplooit is het alleen maar goed als de staat daarbij een handje helpt.

In 1931 werd hij gevraagd directeur-generaal van het ministerie van Handel en Nijverheid te worden, een beetje tot zijn verbazing. In zijn nieuwe functie raakte hij nauw betrokken bij de totstandkoming van de *clearingswet*, een regeling die de regering de ruimte bood regels te stellen voor het handelsverkeer met landen die dat verkeer aan banden hadden gelegd. Die clearingswet werd niet alleen belangrijker naarmate de politieke spanningen in de jaren dertig opliepen, het was voor de Nederlandse financiële wereld en voor de overheid met name belangrijk om met Duitsland als belangrijkste handelspartner tot goede betalingsafspraken te komen. Hoewel Hirschfeld weinig onderhandelingservaring had, voelde hij zich senang in zijn contacten met het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken. Zijn Duitse afkomst zal hierbij ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. De Nederlandse bankier Ernst Heldring noemde hem begin jaren dertig nog 'een onaanzienlijk Joodje' maar zijn Joodzijn vormde kennelijk geen belemmering in zijn Duitse contacten. Eerder kwam de weerstand uit Nederlandse ambtelijke en politieke kringen. De directeur Economische Zaken van Buitenlandse Zaken, J.A. Nederbragt, recenseerde *Mein Kampf* en liet zich daarbij ontvallen: 'In rein-menselijke beoordeling van de Joden kan ik eventueel heel ver met Hitler accoord gaan'. F.H. Fentener van Vlissingen, de directeur van de Steenkolen Handelsvereniging, en oud minister F.E. Posthuma drongen er na Hitlers machtsovername in 1933 bij Hirschfelds baas, de katholieke minister Verschuur, op aan de Joodse Hirschfeld te ontslaan. Maar Verschuur hield zijn rug recht. Fennema beweert zelfs dat Hirschfelds Joodse achtergrond een 'blessing in disguise' was. Hij had

goede contacten met de katholieke zakenwereld, zonder erbij te horen. Hirschfeld wortelde niet in een van de ideologische of religieuze kampen die de verzuilde samenleving voor de Tweede Wereldoorlog verdeeld hielden.

Hirschfeld was de ideale ambtenaar in rustige tijden, maar naarmate de politieke spanningen in Europa in de jaren dertig toenamen werden blijkbaar andere eisen aan overheidsdienaren gesteld. Er werd verwacht objectief en formalistisch te zijn, maar niet altijd. Hirschfeld kreeg halverwege de jaren dertig van de nationaalsocialistische minister W. Funk het grootofficierskruis van de Orde van de Duitse Adelaar aangeboden. Hij was er blij mee en met name omdat zijn Joodse achtergrond blijkbaar voor de nazi's geen beletsel was geweest hem te decoreren. Het zou wel erg makkelijk zijn om hier een moreel oordeel over te gaan vellen. Gelukkig doet Fennema dat ook niet, eerder maakt hij aannemelijk dat de handelwijze van Hirschfeld tijdens de oorlogsjaren niet anders was dan daarvoor. Loyaliteit aan het gezag stond voorop. Dat was in de lijn van de houding van zijn werkgever, de overheid. De Nederlandse overheid bleef tegen alle politieke en militaire dreiging in op wel erg formalistische wijze de regels volgen. 'Wereldvreemd' is misschien een beter woord dan formalistisch, want tegen het binnenlandse ambtelijke en politieke decor kon niets anders dan vriendelijkheid jegens het buurland Duitsland verwacht worden.

Nog in maart 1940 namen de Nederlandse autoriteiten het boek *Hitlers eigen woorden. Politieke gesprekken over zijn werkelijke bedoelingen* in beslag.⁴ De Nederlandse regering was door de bevriende buurstaat Duitsland gewezen op de 'onneutralen inhoud' van deze uitgave, waarin de voormalige nazi Hermann Rauchning zijn gesprekken met Adolf Hitler had vastgelegd. Den Haag had al een rijke traditie achter de rug waar het ging om het vervolgen op basis van artikel 119 van het Wetboek van Strafrecht: belediging van een bevriend staatshoofd.

De zaak tegen *Hitlers eigen woorden* zou 15 mei voor de rechter komen, maar op 9 mei werd de klacht onverwachts ingetrokken. De volgende ochtend viel het Duitse leger Nederland binnen en op de dag van de capitulatie – 15 mei – pleegde zowel de uitgever, Robert Leopold, als één van de vertalers (de andere is de eerder dit jaar overleden Max Nord), Menno ter Braak, zelfmoord. Wat zou er gebeurd zijn als die klacht een maandje eerder was ingediend? Niemand twijfelt eraan dat het tweetal dan gewoon veroordeeld was geworden.

We weten hoe vaak minister-president Hendrik Colijn verzoenende woorden over de Duitse politiek van de jaren dertig heeft gesproken. En zijn opvolger Dirk Jan de Geer moest tijdens zijn eerste werkweek als minister-president in het tweede kabinet-De Geer in september 1939 teruggeroepen worden van een vakantie... in Duitsland. Een jaar later propageerde hij vanuit Londen samenwerking met de bezetter. Koningin Wilhelmina dwong hem daarom tot ontslag, maar naar buiten toe werden gezondheidsredenen voor

⁴ Hermann Rauchning, *Hitlers eigen woorden. Politieke gesprekken over zijn werkelijke bedoelingen* (Leopolds Uitgevers-Mij N.V., Den Haag 1940). Vertaald uit het Duits door Menno ter Braak en Max Nord naar de oorspronkelijke Duitse uitgave (*Gespräche mit Hitler*) die eerder in datzelfde jaar bij Europa Verlag in Zürich verschenen was.

dit vroege afscheid gegeven. Met andere woorden; de Nederlandse gezagsdragers gedroegen zich niet als boegbeelden van onverzoenlijkheid ten aanzien van de nationaalsocialistische burenen. Met een minister-president die zo naar de gunsten van de bezetter hengelde (De Geer) als voorbeeld was het wel erg moeilijk om een ambtenaar die de regels van de regering uitvoert, te gaan veroordelen.⁵ Ook moreel is dat een onhoudbare zaak. Hirschfeld hield zich tenslotte aan de door de Nederlandse regering uitgevaardigde *Aanwijzingen*.

Fennema heeft met behulp van dagboekantekeningen van Hirschfeld kunnen aantonen dat Hirschfeld behalve gezagsgetrouw ook kritisch was. ‘Het vertrek van de regering maakte een weinig verheffende indruk’, schreef hij in zijn dagboek. ‘Goddank dat ze weg zijn! Wat hadden we met ze moeten beginnen?’. Met name in De Geer was hij teleurgesteld. Het blijft de vraag of Hirschfeld ondanks deze (binnengehouden) kritiek loyaal aan het gezag bleef omdat hij dacht daarmee het landsbelang te dienen of omdat hij nu eenmaal een formalistische man was die de regels wilde naleven. Fennema kiest, zo blijkt uit zijn afsluitende hoofdstuk waarin conclusies worden getrokken, voor het eerste, maar dat komt ook omdat hij niet voldoende materiaal had om Hirschfelds persoonlijkheid gestalte te geven. Misschien was Hirschfeld niet zo’n sfinx als hij in deze biografie lijkt.

Natuurlijk, er zijn wel gedragingen van Hirschfeld waar je je wenkbrauwen over kunt ophalen. Terwijl de oorlog in volle gang was onderhandelde hij met Duitse bedrijven die afweergeschut voor het Nederlandse leger zouden leveren. De secretaris-generaal stond erop dat deze spullen gewoon geleverd werden, oorlog of geen oorlog. Hirschfeld gaf zijn instemming met de invoering van een tweede distributiekaart, een maatregel die het leven van onderduikers bemoeilijkte. Dat getuigt niet van een verzetsmentaliteit, maar dit gegeven wordt wel gerelativeerd als je bedenkt dat bijvoorbeeld alle Rotterdamse scheepsbouwers de hele bezetting door produceerden voor de nazi’s.⁶

Ook nogal steil en formalistisch was Hirschfelds opvatting dat het verzet in Nederland nutteloos en zelfs schadelijk was. Hij keurde het dan ook vierkant en openlijk af. De *Aanwijzingen* uit 1937 schreven immers voor dat gewapend verzet niet toegestaan was. ‘Door personen, niet tot de militaire macht behorende, hoe groot hun verontwaardiging ook moge zijn, mag geen enkele daad van geweld of tegenweer worden verricht’. Hirschfeld plachtte tegen een medewerker regelmatig over verzetsmensen die zich niet aan deze regel hielden te zeggen: ‘Oh oh, het zijn zulke dappere mensen. Ze sluipen naar een brug en plaatsen een bommetje en daarna zijn ze niet meer te vinden’. Dergelijke opvattingen zorgden er dan ook voor dat op 11 april 1943 op Radio Oranje in Londen de mening te horen was dat ‘zekere hogere en allerhoogste

⁵ Overigens heeft De Geer ook niet uit ideologisch-politieke redenen naar de gunsten van de bezetter gehengeld. Integendeel, hij heeft zich vaak tegen het nationaal-socialisme afgezet. Zie: Henk van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007) 227-229.

⁶ Ariëtte Dekker, *Cornelis Verolme. Opkomst en ondergang van een scheepsbouwer* (Amsterdam 2005) 61-91.

ambtenaren' door te blijven meer schade berokkenden dan dat ze hielpen. Nog in diezelfde maand vroeg premier Gerbrandy van de regering-in-ballingschap zich in de Ministerraad af of enkele hoge ambtenaren niet het advies moesten krijgen om te vertrekken. Dat is niet gebeurd. Een reden waarom hij niet de wacht kreeg aangezegd is minstens de angst dat als Hirschfeld zou opstappen, de NSB-er Rost van Tonningen op zijn plaats kwam te zitten.

Fennema haalt ook informatie naar boven waaruit blijkt dat Hirschfeld inderdaad dingen heeft gedaan 'om erger te voorkomen'. Hij geeft voorbeelden van ambtenaren die door Hirschfeld niet bevorderd of zelfs aan de kant geschoven werden omdat ze te pro-Duits waren. Zo werd de waarnemend secretaris-generaal van Landbouw en Voedselvoorziening A.L.H. Roebroek aan de kant geschoven omdat Hirschfeld hem te zwak, maar ook te pro-Duits vond.

Na de oorlog

Voor zover Hirschfeld de laatste jaren al beoordeeld werd, dan was dat oordeel vanuit links-intellectueel Nederland negatief. Fennema wijst erop dat hijzelf, net als Van der Zwan, uit de linkse hoek komt en aanvankelijk daarom ook voetstoots aannam dat Hirschfeld een verwerpelijke ambtenaar was geweest. Dat was precies de houding van socialistische politici direct na de oorlog. Hirschfeld moest ongevraagd ontslagen worden. Uiteindelijk werd er een modus gevonden. Hij werd gezuiverd en kreeg vervolgens 'ervol ontslag op eigen verzoek'. We zijn dan pas halverwege deze biografie.

Fennema maakt duidelijk dat er nog veel boeiends in Hirschfelds leven gebeurde. Zelfs zijn glorie als ambtenaar lag nog in het verschiet. Dat was zijn werk als regeringscommissaris in het kader van het Marshallplan eind jaren veertig. Als commissaris bouwde hij een mooie internationale carrière op. Dat ging niet altijd zonder slag of stoot. Met name vond hij minister van Financiën Piet Lieftinck meer dan eens tegenover zich. Maar Hirschfeld had voor hetere vuren gestaan. Na weer een (gewonnen) conflict met Lieftinck werd Hirschfeld coördinator van de Marshallhulp aan Indië. Later werd hij Hoge Commissaris in Jakarta. Het was de kroon op zijn werk. In 1952 ging hij met pensioen en vervulde, zoals de biograaf heeft uitgezocht, nog achttien commissariaten bij grote internationale Nederlandse bedrijven. Toen hij in 1961 overleed, was hij president-commissaris van de Rotterdamse bank, waar hij in 1920 als stagiair begonnen was. Aan zijn zus had hij de opdracht gegeven zijn persoonlijke archief te vernietigen. En evenals haar broer, was ze gezagsgetrouw genoeg die opdracht ook uit te voeren.

Meindert Fennema heeft een overtuigende biografie geschreven, waarin hij aantoonde dat het leven van Hirschfeld meer behelst dan de vraag of hij tijdens de bezetting had moeten aftreden als hoogste ambtenaar. Dat Hirschfeld geen gezellige man was, wisten we al maar uit deze biografie wordt ook duidelijk dat het iets te makkelijk is hem als een collaborateur af te doen, zoals Van der Zwan in zijn biografie doet.

Over het boek van Van der Zwan is al veel gezegd. Hij zou Hirschfeld te hard vallen, documenten zijn volgens sommigen verkeerd geïnterpreteerd en met name de historici waren kritisch over Van der Zwans boek omdat zijn

bronnenverantwoording uiterst karig is. Frits Bolkestein ging in zijn bespreking (*NRC Handelsblad* 15-6-2007) van Fennema's boek het verst in het bekritisieren van Van der Zwan: 'loze insinuaties zonder een spoor van bewijs'. Het is niet helemaal fair om Fennema's boek te vergelijken met dat van Van der Zwan, omdat de ambitie van deze publicaties niet dezelfde is. Van der Zwan had zich veel kritiek kunnen besparen door zijn boek niet een biografie te noemen, maar een monografie. Hij heeft wel biografisch materiaal verzameld en gebruikt en geeft zijn boek ook een titel mee die een integrale biografie suggereert (*H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht*), maar uiteindelijk gaat het hem uitsluitend om Hirschfelds werk als secretaris-generaal van het ministerie van Handel en Nijverheid vlak voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Fennema heeft zijn taak breder opgevat en wilde een klassieke biografie schrijven van het héle leven van Hirschfeld.

Er is ook kritiek mogelijk op de biografie van Fennema. Hirschfelds reputatie werd grotendeels bepaald door zijn werk tijdens de Tweede Wereldoorlog. De taak van de biograaf is om de publieke wapenfeiten van zijn held mede te verklaren uit zijn particuliere levensomstandigheden. Meer inzicht in iemands leven leidt tot meer begrip voor zijn daden, doorgaans leidt dat ook tot beter begrip van de geschiedenis. Maar omdat Hirschfeld zijn archief heeft laten vernietigen, doet zich de omstandigheid voor dat de biograaf zich bijna uitsluitend op officiële geïnstitutionaliseerde bronnen moest verlaten. Daar kon Fennema natuurlijk niet veel aan veranderen, maar hij heeft ook niet erg veel moeite gedaan om het persoonlijke van Hirschfeld tijdens de bezetting tot punt van aandacht te maken. Ergens staat dat Hirschfeld een 'rechtgeaarde technocraat' was, een paar bladzijden verderop wordt uit de doeken gedaan dat de secretaris-generaal een paar keer overwogen heeft ontslag te nemen omdat hij het niet eens was met een Duitse maatregel. Het zou toch de moeite waard zijn geweest om beter uit te zoeken waarom Hirschfeld zich soms als ambtenaar, dan als politicus en vervolgens weer als econoom opstelde. Dat lijkt misschien een verwijt op laag water, maar juist in dit verhaal waarin politiek en zelfs moreel denken ondergeschikt werden gemaakt aan de effectiviteit van handelen, zou meer inzicht in het karakter van Hirschfeld ook meer hebben verduidelijkt over de werking van het ministerie van Nijverheid en Handel in de jaren dertig en veertig. En vooral had meer inzicht in het particuliere leven van Hirschfeld ons kunnen leren of het noodzaak dan wel keuze was om de Nederlandse economie in nauwe samenwerking met de Duitse bezetter om te bouwen naar een oorlogseconomie. Fennema heeft zijn biografie niet als reactie op die van Van der Zwan geschreven en op die wijze is een soeverein boek tot stand gekomen. Toch had hij wel wat meer op die eerdere biografie kunnen reageren, desnoods in een nawoord kunnen uitleggen op welke essentiële punten hij het oneens is met Van der Zwan.

Hans Renders (1957) is hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de Biografie en directeur van het Biografie Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen (www.rug.nl/biografieinstituut). Hij was mederedacteur van *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen* (Amsterdam 2006) en in 2008 was hij mederedacteur van de bundel *De*

ondernemersbiografie. Mythe en Werkelijkheid (Amsterdam 2008). Ook publiceerde hij de biografieën van Jan Hanlo en van Jan Campert.

Summary

Hans Renders, *Hovering between Loyalty and Bureaucracy*

Hans Max Hirschfeld has often been the subject of discussion: he was Secretary General of the Ministry of Trade and Industry during World War II and, as such, a collaborator. Or should we regard him as a faithful and obedient civil servant who simply performed the task entrusted to him by his successive (political) superiors? The question is all the more intriguing because Hirschfeld was of German descent, even though he only lived in the land of his birth for four months of his life. Hirschfeld has been the subject of two successive biographies. In the opening article of this dossier on Meindert Fennema's biography of Hirschfeld, Hans Renders describes the value that the biographical genre holds for history writing. Although there is certainly some criticism to be levelled at Fennema's biography, he has succeeded in providing a balanced account of this sphinx-like man. This is indeed an achievement, as Hirschfeld's private archive was destroyed upon his death. Thanks to the use of other sources, the biographer makes a convincing case that Hirschfeld's thoughts and deeds were strongly influenced by the headstrong Claude-Henri de Saint-Simon (1760-1825).

Hans Max Hirschfeld. De juiste man op de juiste plaats...?

MADOLON DE KEIZER

Nog geen drie jaar na de publicatie van de ‘halve’ biografie van H.M. Hirschfeld door Arie van der Zwan¹, verscheen onlangs Hirschfelds levensbeschrijving van de hand van de Amsterdamse politicoloog Meindert Fennema.² Daarin gaat het niet meer alleen om de carrière van de Haagse topambtenaar Hirschfeld voor de oorlog en diens positie als secretaris-generaal van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, en daarbij ook nog eens Landbouw en Visserij in bezettingstijd, maar is ook zijn rol in de Nederlandse politiek na de oorlog onder de loep genomen. Na de voor hem gunstig uitgevallen zuivering in 1946 werd Hirschfeld opnieuw de Haagse toponderhandelaar in de Nederlandse economische belangenbehartiging in het internationale veld. Fennema’s geschiedschrijving van deze episode in het leven van Hirschfeld vormt een welkome aanvulling op onze kennis over de man die door de columnist J.L. Heldring Nederlands machtigste ambtenaar ooit is genoemd. Dat hield in ieder geval veel meer in dan de subtitel van Fennema’s biografie suggereert: ‘Man van het grote geld’.

Sua fata habent libelli: deze Hirschfeld-studie van de hand van twee auteurs kent inderdaad een hele geschiedenis. Fennema deed er uitvoerig en hier en daar, naar mijn smaak althans, ongeremd verslag van in een artikel in het *Biografie Bulletin*.³ Midden jaren tachtig had zijn promovendus John Rhijnsburger zich op het onderwerp gestort. Zijn onderzoek richtte zich op de vraag wat het Nederlands belang was en hoe dit belang veranderde tussen 1931 en 1952, tussen het aantreden van Hirschfeld als directeur-generaal van Handel en Nijverheid en zijn aftreden als regeringscommissaris voor de Marshallhulp. Rhijnsburger bleek een ondernemend en gewaardeerd onderzoeker, maar in zijn persoonlijk leven reeg de ene ramp zich aan de andere. In 1999 overleed hij, na Fennema te hebben verzocht zijn boek af te maken. Fennema besloot evenwel een biografie van Hirschfeld te schrijven. Zo kon hij ook de resultaten van Rhijnsburgers onderzoek benutten dat strikt genomen buiten de door hem onderzochte periode viel.

Nu liggen er dus twee biografieën over dezelfde persoon, kort na elkaar verschenen: dat is ongekend in een land waarvan de uitgevers doorgaans beweren dat het lezerspubliek daarvoor veel te klein is. Betreft men daarbij ook nog het niet geringe aantal *recente* publicaties van betekenis waarin

¹ Arie van der Zwan, *H.M. Hirschfeld. In de ban van de macht* (Amsterdam 2004).

² Meindert Fennema en John Rhijnsburger, *Dr. Hans Max Hirschfeld. Man van het grote geld* (Amsterdam 2007).

³ Meindert Fennema, ‘Monument voor een gestorven jongen. De sociogenese van een Hirschfeldbiografie’, *Biografie Bulletin* (2007) 82-86.